

Melchior Jakubowski

Wstęp [do cz. II., Wielkie Księstwo Litewskie”]

Miasta wielu religii.

Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej,

pod redakcją Melchiora Jakubowskiego, Maksymiliana Sasa

i Filipa Walczyny, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2016, s. 185-189.

Melchior Jakubowski

Wstęp

W tej części publikacji omawiamy 12 wybranych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. Trasa objazdu obejmowała jednak więcej miejscowości. Obserwacje poczynione gdzie indziej znajdą pewne odzwierciedlenie w podsumowaniu.

Chcąc jak najlepiej uchwycić specyfikę litewskiej części Rzeczypospolitej, celowo wybraliśmy do opisanego miasta bardzo różnorodne. Są wśród nich zarówno największe ośrodki, jak i małe miasteczka, niektóre pozbawione dziś praw miejskich. Znajdują się one w różnych regionach historycznych i geograficznych. Staraliśmy się również dobrać je w taki sposób, żeby uwzględnione zostały wszystkie grupy religijne obecne w dziejach ziem dawnego Wielkiego Księstwa.

Pod względem krajobrazowym wszystkie omawiane miasta znajdują się na obszarze połodowcowych pojezierzy i wysoczyzn. Są to tereny równinne lub pagórkowate, urozmaicane licznymi jeziorami i stosunkowo głębokimi dolinami rzek. Największymi rzekami na odwiedzonych terenach są Dźwina i Niemen, należące do zlewni Morza Bałtyckiego. Spośród opisywanych przez nas miast nad samą Dźwiną położone są Połock i Druja, natomiast w jej dorzeczu – Głębokie i Widze. Nad Niemnem leży Grodno, a w jego dorzeczu usytuowane są Iwie, Nieśwież, Nowogródek, Raków, Słonim i Świr. Jedynym miastem w zlewisku Morza Czarnego są Dokszyce, położone przy źródłach Berezyny – dopływu Dniepru.

Pierwszym wyznaniem chrześcijańskim na interesującym nas terenie było prawosławie. Najstarsze znane cerkwie powstały w omawianych miastach już w XI w. Do ważniejszych ośrodków średniowiecznej Rusi należał przede wszystkim Połock. W XIII i XIV w. księstwa ruskie były stopniowo podbijane przez Wielkie Księstwo Litewskie. Błyskawiczna ekspansja tego młodego państwa sprawiła, że pogańscy Litwini szybko stali się mniejszością wśród prawosławnych Rusinów.

Przełomowym wydarzeniem w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego był w roku 1385 chrzest – w obrządku zachodnim – rządzącego nim Jagiełły i związany z tym początek unii personalnej z Królestwem Polskim. Od tego momentu stopniowo rosła pozycja Kościoła łacińskiego oraz wpływy zachodnie. W 1388 r. utworzono katolickie biskupstwo wileńskie, które objęło wszystkie opisywane przez nas miasta. W XV stu-

leciu księżęta litewscy oraz możni dokonali licznych fundacji łacińskich kościołów parafialnych i klasztorów.

Duże zmiany przyniosła reformacja, jednak nie były one trwałe. Znaczna część elit litewskich przeszła w drugiej połowie XVI w. na kalwinizm, z czym wiązało się przekształcenie części kościołów w kalwińskie zbory. Jednak już wkrótce reformacyjna fala opadła i w pierwszej połowie XVII w. katolicyzm odzyskał wiernych oraz utracone świątynie.

Równocześnie postępowały wielkie zmiany w Kościele wschodnim. W 1596 r. zawarta została unia brzeska. Część prawosławnej hierarchii duchownej Rzeczypospolitej uznała katolickie dogmaty i władzę papieża, zachowując przy tym dotychczasowy obzrządek. Wielu duchownych i wiernych nie zaakceptowało tej decyzji, co spowodowało długotrwały konflikt. Odtąd obok siebie funkcjonowały cerkwie unickie i prawosławne (dyzunickie). W XVIII w. unicy zyskali zdecydowaną przewagę. U schyłku istnienia Rzeczypospolitej było w niej bardzo niewiele prawosławnych.

Istotnym elementem struktury religijnej Wielkiego Księstwa Litewskiego stali się żydzi, osiedlający się na jego terytorium już w średniowieczu. Zwłaszcza od XVI–XVII w. zamieszkiwali oni licznie miasta, tworząc w nich społeczności odrębne, bardzo jednak ważne dla gospodarki regionu.

Specyfiką Wielkiego Księstwa była obecność islamu, wyznawanego przez niewielkie społeczności Tatarów. Tatarzy osiedlani byli w tych stronach już w XV w. Tworzyli oni odrębne gminy. Zachowali swoją religię, jednak dość szybko utracili własny język i w znacznej mierze spolonizowali się.

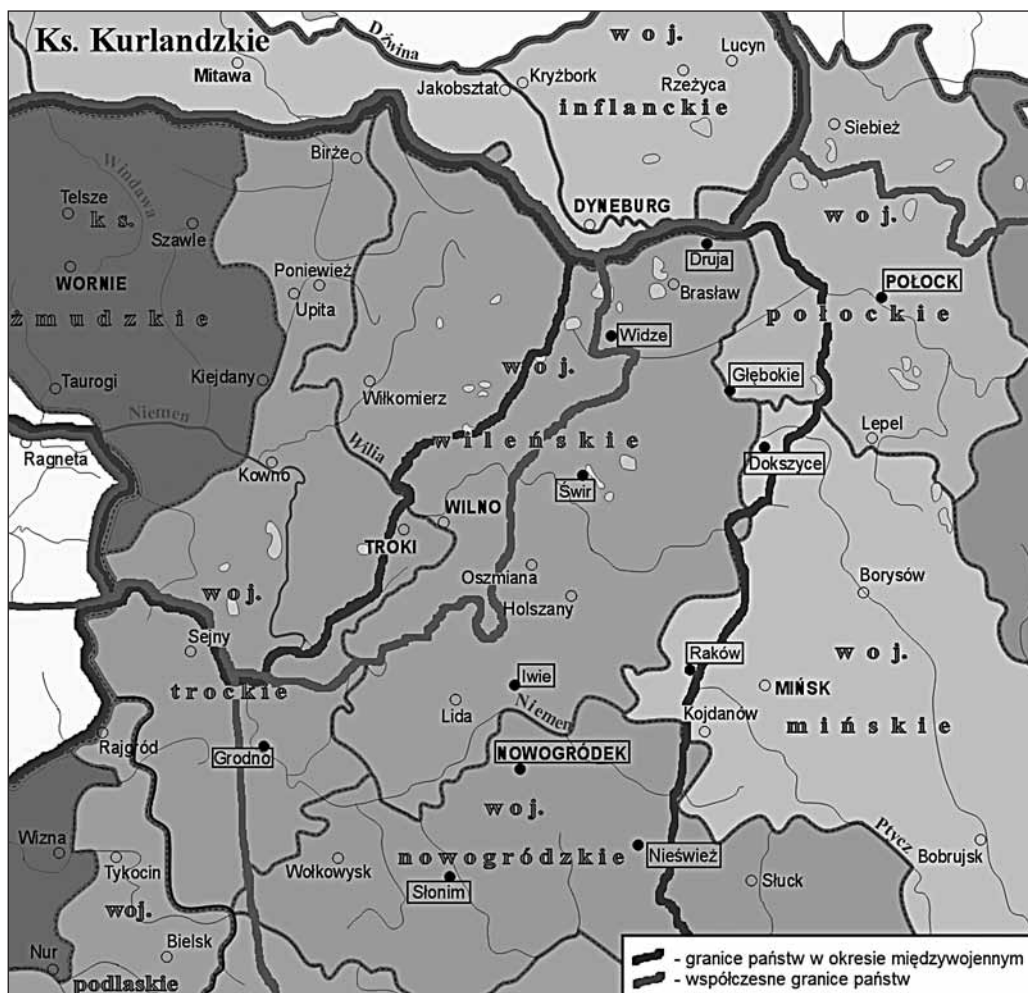
Od końca XVII, a zwłaszcza w XVIII w. na ziemiach litewskich napływali rosyjscy staroobrzędowcy. Jest to grupa ludności, która nie uznała reform Cerkwi z drugiej połowy XVII stulecia i była z tego powodu prześladowana przez rosyjskie władze państwowe oraz cerkiewne. Początkowo osiedlali się oni na wschodzie Wielkiego Księstwa, jednak z czasem wędrowali dalej na zachód. Staroobrzędowcy stali się kolejną mniejszościową grupą, dbającą o zachowanie swej odrębności religijnej i kulturowej.

Za czasów Rzeczypospolitej omawiane w publikacji miasta znajdowały się w pięciu województwach, co ukazuje tab. 3 i mapa 29. Nowogródek i Połock były stolicami województw, natomiast Grodno i Słonim – stolicami powiatów.

Woj. mińskie	Woj. nowogródzkie	Woj. połockie	Woj. trockie	Woj. wileńskie
Dokszyce Raków	Nieśwież Nowogródek Słonim	Głębokie (wschodnia część) Połock	Grodno	Druja Głębokie (zachodnia część) Iwie Świr Widze

Tab. 3. Podział opisywanych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego między województwa Rzeczypospolitej przed 1772 r.

Podczas rozbiorów Rzeczypospolitej wszystkie omawiane miasta znalazły się w granicach Imperium Rosyjskiego. Już w wyniku pierwszego rozbioru Rosja zajęła Połock (a właściwie centrum miasta na prawym brzegu Dźwiny). Wskutek drugiego rozbioru odpadły Dokszyce, Druja, Głębokie, Nieśwież, reszta Połocka i Raków. Do końca

Mapa 29. Opisywane miasta Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie z oznaczeniem przedrozbiorowych województw oraz późniejszych granic państw¹

istnienia Rzeczypospolitej w jej granicach pozostały Grodno, Iwie, Nowogródek, Słonim, Świr i Widze.

Rządy rosyjskie oznaczały koniec dominacji katolicyzmu i uprzywilejowanie prawosławia. Najbardziej gwałtowną zmianą było przymusowe wcielenie Kościoła greckokatolickiego na terenie Imperium Rosyjskiego do Cerkwi prawosławnej, ogłoszone na synodzie w Połocku w 1839 r. Data ta zamyka okres funkcjonowania wszystkich świątyń unickich, które przejęli prawosławni. Po powstaniach listopadowym i styczniowym nastąpiły fale represji, w znacznej mierze wymierzone w Kościół katolicki. Zamknięto wiele kościołów, zwłaszcza przy klasztorach, których większość została skasowana. Część kościołów zamieniono na cerkwie prawosławne, niektóre przejęło na inne cele państwo rosyjskie, inne zaś rozebrano.

¹ Opracowanie własne na podkładzie mapy: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/91/Administrative_division_of_the_Polish-Lithuanian_Commonwealth_in_1764.png (dostęp 3 XII 2014).

W wieku XIX pogłębił się wieloreligijny charakter regionu. Szybko rosła liczba żydów, którzy stanowili zazwyczaj większość ludności miast. Do funkcjonujących społeczności katolików, prawosławnych, staroobrzędowców i muzułmanów dołączyła niewielka grupa ewangelików augsburskich (pośród opisywanych miast swoje kościoły mieli w Grodnie i Połocku).

Znaczne zniszczenia i zauważalny we wszystkich miastach spadek liczby ludności przyniosły I wojna światowa oraz następująca zaraz po niej wojna polsko-bolszewicka. Po okresie wojennego zamętu ustaliły się granice, dzielące ziemie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego między Polskę, Litwę i Związek Radziecki². Z wyjątkiem Połocka każde analizowane w tej publikacji miasto znalazło się w granicach Polski, które objęły centralną część terenów Księstwa, łącznie z Wilnem. W czasach II Rzeczypospolitej funkcjonowały wszystkie grupy religijne, wymienione w okresie rosyjskim. Najsilniejszą pozycję mieli katolicy, którzy odzyskali część świątyń z rąk prawosławnych lub państwa. Wśród ludności malał udział Żydów – wielu emigrowało wówczas z Polski.

Odmiennie wyglądała sytuacja na terenie ZSRR, gdzie rozpętano wielką kampanię walki z religią. Większość miejsc kultu została zamknięta, a w latach trzydziestych dokonano serii wyburzeń budowli sakralnych. Wywłaszczenia, prześladowania i zsyłki dotknęły przedstawicieli wszystkich grup religijnych.

Największą katastrofą w dziejach regionu była II wojna światowa. Ziemie wschodnie II Rzeczypospolitej znalazły się pod okupacją kolejno: sowiecką, niemiecką i ponownie sowiecką. Niemcy dokonali eksterminacji ludności żydowskiej. Obaj okupanci w okrutny sposób prześladowali ludność polską i innych narodowości. Wielkie straty materialne przyniosło kilkakrotne przetaczanie się frontu. Z perspektywy architektury sakralnej należy przede wszystkim podkreślić zniszczenie przez Niemców wszystkich nowożytnych drewnianych synagog, należących do najcenniejszych i najbardziej charakterystycznych zabytków sztuki dawnej Rzeczypospolitej.

Koniec wojny oznaczał nie wolność, tylko kontynuację zbrodniczych rządów sowieckich. Wszystkie interesujące nas miejscowości znalazły się w granicach Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Zmieniła się struktura etniczna i religijna ludności. Ze społeczności żydowskiej pozostały bardzo niewielkie grupki. Znaczna część Polaków wyjechała w nowe granice Polski, jednak bardzo wielu pozostało, co odróżnia Białoruś od Ukrainy. W ramach ZSRR starano się przemieszczać ludność i pozbawić ją dotychczasowych tożsamości. Jednym z elementów tej polityki był napływ na Białoruś ludności rosyjskojęzycznej.

Walka z religią, kontynuowana w powojennym, rozszerzonym ZSRR, nie osiągnęła jednak aż takiego natężenia, jak w latach trzydziestych. Większość budowli sakralnych zamknięto i zamieniono w magazyny, muzea, sale sportowe czy sklepy. Niektóre po prostu stały puste i niszczały. Wielu obiektom udało się jednak uniknąć tego losu dzięki determinacji broniących ich wiernych. W związku z tym stan zachowania sztuki sakralnej jest na Białorusi wyraźnie lepszy niż na Ukrainie. Pomimo to straty były olbrzymie. Należy podkreślić, że nie tylko wiele budowli popadło w ruinę, niektóre bowiem celowo wyburzono. Do najbardziej spektakularnych i bolesnych przykładów należało wysadzenie cerkwi Bazylianów w Berezweczu, fary Witoldowej w Grodnie i kościoła Jezuitów w Połocku.

² Bardzo małe obszary przypadły też Łotwie.

Upadek ZSRR i powstanie niepodległej Białorusi przyniosły odrodzenie życia religijnego. Już pod koniec lat osiemdziesiątych wysiłki wiernych w celu odzyskania świątyń zaczęły przynosić efekty, a prawdziwa fala zwrotów miejsc kultu ich właścicielom nastąpiła w latach dziewięćdziesiątych. Od razu przystąpiono do remontów budowli, które zazwyczaj znajdowały się w fatalnym stanie i były pozbawione wyposażenia. Do dziś nie udało się naprawić wszystkich szkód. Należy jednak podkreślić, że sytuacja jest tu dużo lepsza niż na Ukrainie, o czym mieliśmy okazję się przekonać, porównując wrażenia z obu objazdów.

Współczesna topografia sakralna odwiedzonych przez nas miast ma, tak jak przez stulecia, charakter zdecydowanie wieloreligijny. We wszystkich funkcjonują dziś przynajmniej jeden kościół katolicki i cerkiew prawosławna. Czynne molenny staroobrzędowców widzieliśmy w Połocku, Dru, Widzach i Świrze. Tatarskie meczety działają w Iwii i Nowogródki, a synagoga w Grodnie. W ostatnich latach pojawiły się także domy modlitwy różnych wspólnot protestanckich, zyskujących sporą popularność na terenie byłego ZSRR.

Podobnie jak w przypadku objazdu na Ukrainę, w zdecydowanej większości przypadków oparliśmy się na istniejących już opracowaniach. Były to publikacje różnego rodzaju, generalnie nieporuszające jednak bezpośrednio interesującej nas tematyki. Pierwszą grupą, niezwykle cenną wobec zniszczenia wielu źródeł w późniejszym okresie, są polskie publikacje naukowe z XIX i pierwszej połowy XX w., dotyczące głównie historii poszczególnych miast. Druga grupa to prace współczesne, starające się nadrobić wieloletnie zaniedbania w badaniach naukowych. Są wśród nich publikacje różnorodne, dotyczące dziejów grup religijnych, stosunków społecznych w regionie lub artystycznych kwestii budowli sakralnych. W porównaniu z ziemią dzisiejszej Ukrainy, miasta na Białorusi mają generalnie lepiej opracowaną historię urbanistyczną, co miało dla nas duże znaczenie³. Korzystaliśmy również z publikacji niemających charakteru naukowego, dostarczających jednak cennych (choć trudno weryfikowalnych) informacji. Istotne były informacje na stronach internetowych, w tym białorusko- i rosyjskojęzycznych.

Odtwarzanie historycznych przemian sytuacji konfesyjnej na podstawie dostępnych źródeł, dotyczących świątyń różnych grup religijnych, jest często wątpliwe. Zazwyczaj pierwszą świątynią wzmiankowaną w poszczególnych miejscowościach jest kościół rzymskokatolicki, chociaż najprawdopodobniej przed nim funkcjonowały już cerkwie. Nie zachowały się jednak świadectwa ich istnienia. Częstym problemem jest brak informacji o dacie powstania budowli, zwłaszcza cerkwi i synagog.

Przy zarysowanej powyżej tematyce duże znaczenie miała kartografia. Korzystaliśmy z wszelkich dostępnych nam map i planów, począwszy od tych z XVIII w., poprzez mapy z czasów zaborów i przedwojenne mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego, aż po współczesne mapy i zdjęcia satelitarne. Niestety, dla zaboru rosyjskiego nie dysponujemy odpowiednikiem mapy Miega i nie możemy tak dokładnie zobaczyć odwzorowania stanu osadnictwa w końcu XVIII w.

³ Por. G. Błaszczuk, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań 2012, s. 50–70.